

АЗЭРБАЙЧАН ССР
СИЯСИ ВӘ ЭЛМИ БИЛИКЛӘРИ ЯЯН ЧӘМИЙЙӘТ

Чәмиийәтин үзвү,
Азәrbайчан ССР
ӘА мұхбир үзвү
Ә. М. Дәмирчизадә

АЗЭРБАЙЧАН
ӘДӘБИ ДИЛИНИН
ИНКИШАФ ЙОЛЛАРЫ

Бакы — 1958

8.1.
А-

АЗЭРБАЙЧАН ССР СИЯСИ ВӘ ЭЛМИ БИЛИКЛӘРИ ЯН
ЧӘМИЙЙӘТ

Чәмиийәтин үзүү,
Азэрбайчан ССР
Э. А. мүхбир үзүү
Э. М. дәмирчиزادә

АЗЭРБАЙЧАН ӘДӘБИ ДИЛИНИН
ИНКИШАФ ЙОЛЛАРЫ

T. H. Müller

Бакы — 1958

КИТАБЫН ИЧИНДЭКИЛЭР

I Кириш

сағт

1. Дил	3
2. Эдэби дил	5
3. Азэрбайчан дили алтайшы	10
II. Азэрбайчан өдэби дилинин тәшәккүлү	
1. Бир нечэ сөз	13
2. Азэрбайчан шифаңи өдэби дилинин тәшәккүлү	15
3. „Китаби-Дээд Горгуд“-ун дилиң нағында	17
4. Азэрбайчан язылы өдэби дилинин тәшәккүлү	22
III. Азэрбайчан өдэби дилинин инкишаф дөврләри	
1. Азэрбайчан өдэби дилинин үмүмхалг дили өсасында формалашмасы вә инкишаф этмәси дөврүнүн башлыча әламетләри	34
2. Милли дил өсасында вайид өдэби дилин гурулмасы вә сабитләшмәси дөврүнүн башлыча әламетләри	38
3. Совет дөврү Азэрбайчан өдэби дилинин башлыча әламетләри	42

Редактору Һәмид Араслы
 Чәмиййәтин редактору Ә. Ш. Абасов
 Техредактору вә корректору З. Дадаев

Чапа имзаланмыш 13/XII-1958-чи ил. Чап вәрәги 2,75. ФГ 11302.
 Сифариш 431. Тиражы 9000.

Азэрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин
 „Гызыл Шәрәп“ мәтбәеси. Бакы, һәзи Асланов күчәси, 80.

I
КИРИШ

1. ДИЛ

Һәр бир инсан чәмиййәтин ичәрисиндә бир үзв кими яшайыр вә дикәр инсанларла мухтәлиф мәзмунда, мүхтәлиф тәрздә мұнасибәтдә олур. Инсанлар арасындағы мұнасибәтләрин өсасыны исә әмәк тәшкіл әдир. Инсанлар бир-бирилә әлагәдар сурәтдә, бир-биринин иш тәч-рублесиндән вә доғрудан-доғруя бир-биринин көмәйиндән истигадә әдәрәк ишләдикдә исә даһа яхшы сәмәрә алыр. Мәһәз буна көрә дә, һәлә ибтидаи дөврләрдә, йәни әмәк меймұнабәнзәр инсанлардан истеһсал әдән ичтимаи инсанлары формалаштырылғы дөврдә һәмин ибтидаи инсанлар биркә әмәк просесиндә бири-биринә бир шей демәк әңтиячыны да дүймушлар вә бу әңтиячы өдәйичи бир васитә, йә’ни фикир мұбадиләси вә анлашма васитәсі олараг илк дили дә яратмышлар.

Дил—тәбиэт вә чәмиййәтин мухтәлиф тә’сирләрinden бейиндә доған фикирләrin ифадә вә мұбадиләsinin ән еткін васитәсидir. Дил васитәsilә һәм доғрудан-доғруй ишдә, мәишәtin мүхтәлиф саһәләrinde мұнасибәтдә олан инсанлар фикир мұбадиләси әдирләр, һәм инсанлар кечмишдә яшамыш бабаларының нечә дүшүндүк-ләрени өйрәнә билирләр, һәм дә инди нә дүшүндүктәрini қәләчәк нәсле сөйләйә билирләр. Буна көрә дә дил—һәм фикирләri ифадә этмәnin, һәм дә ифадә олунмуш фикирләri анламанын васитәсидir; дил—һәм инсанлар арасында үnsиййәт аләti, һәм дә бу үnsиййәti мәңкәмләндирмә вә кенишләндирмә васитәсидir. Инсанлар арасындағы үnsиййәtin ән күчлү вә камшил си-

лаңы олан дил—инсан чәмиййәтинин инкишафында, инсанларын бирләшмәсіндә, илк айләләрдән, очаглардан гәбіләләрин, тайफаларын, халгларын вә милләтләрин яранмасында, даһа да инкишаф этмәләриндә чох мүһум рол ойнаян бир васитәдир вә бу васитә илә инсанлар чәмиййәтин инкишафы бою элдә этдикләри билкләри сабитләшдириләр, нәслдән-нәслә өтүрүрләр.

Инсанларын илк дили әсасән, үзвләнән вә гисмән дә һәлә кобуд олан илк сәсләрин мұхтәлиф шәкилләрдә тәркибиндән дүзәлдилмиш сөзләрдән вә бу сөзләrin тәркибиндән ибарәт олмушдур. Элбәттә, ибтидаи инсанларын дили лүғәт тәркиби э'тибарилә чох йохсул ғрамматик гурулушуна көрә исә чох бәсит ола биләрди. Лакин инсан чәмиййәти инкишаф этдикчә, инсанларын душунчәси артдығча, онун дили дә инкишаф әдир. О, һәр яратдығы әшя вә я истеңсал аләти үчүн бир ад дүзәлдир. Беләликлә әмәк просесинде әмәлә қалән һәр бир енилийи ifадә этмәк әһтиячы нәтичәсіндә дилин дә ifадәчилик имканлары артыр, о, тәкмилләшир вә бунун нәтичәсіндә дә дил чәмиййәтлә бәрабәр дайма инкишаф әдир.

Бунуна бәрабәр, белә бир чәнәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, бу инкишаф просесинде дилин әсасы—дилдә әvvәldәn ярадылмыш ванилләр, васитәләр нәслләрдән-нәслләрә өтүрүлүр, сонракы нәслләр зәрури әһтияч олдуугда, дилин әvvәлки ванилләрindәn вә васитәләrindәn бә'зиләрини атыр, енислиә әвәз әдир вә я онларын әсасында дәйишиклик әдир; әvvәlki васитәләrin әсасында бә'зи ени васитәләр дүzәлдир. Буна көрә дә дөврләр кечир, нәслләр дәйишир, эсрләр бир-бiriнн ardyнcha долур, лакин дилин әсасы бир о гәдәр дә дәйишиклик үфрамыр; дилин лүғәт тәркиби ени сөзләр несабына зәнкинләшир, дилин ғрамматик гурулушу даһа да сәлисләшир вә тәкмилләшир, лакин дилин әvvәlki ванилләrindә—илк әсасында чидди дәйишиклик олмур. Экәр белә бир чидди дәйишиклик бу вә я дикәр илк дилдә баш вермиш олурса, бу да анчаг дилин ганунауýғунлуғу әсасында олур. Бу заман һәтта бир дилдән бир нечә мүстәгил дил дә төрәмиш олур. Белә дәйишиклик, нәслләр дәйишимәсіндә йох, анчаг гәринәләр кечдикдә ола биләр. Экәр һәр нәсл дәйишимәси дилин дә дәйишимәсінә сәбәб ола билсә иди, о за-

ман бабалар нәвәләри анламаздылар вә инсанларын тәрәггиси үчүн чох вачиб олан кечмишин тәрчүбәләрinden дәрс алмаг вә енисини гурмаг үчүн бабалардан өйрәнмәк мүмкүн олмазды; йә'ни, дил өз вәзиғесини итирмиш оларды. Лакин дил бир чох гәринәләrin кечмәсилә ганунауýғунлуғ әсасында хейли дәйишилә биләр; мәс.: инди элә дилләр вар ки, онлар өзләrinin әсасы олан әна дилиндән чох фәргләнир вә бунларын арасындақы охшарлығы вә я үмуми изи анчаг узун мүддәтли дәгигат нәтичәсіндә мүәййәнләширмәк мүмкүн олур.

Бурадан айдын олур ки, дил өз көкү үстүндә тәрәйиб артан, инкишаф әдәn бир васитәдир; дил чәмиййәтлә яраныр, онунла да инкишаф әдир, чәмиййәтә ләйтәтлә хидмәт этмәк үчүн өз лүғәт тәркибини дайма зәнкинләширир, өз ғрамматик гурулушуну тәкмилләширир вә сәлисләширир.

2. ӘДӘБИ ДИЛ

Бир гайда олараг, үмумхалг дили үзәриндә мүәййән әмәлийят апармагла дүзәлдилмиш дил—әдәби дил несаб олунур. Белә бир әмәлийяты апармаг учун, элбәттә, мүәййәn өлчү, норма тәләб вә с. олур. Буна көрә дә бә'зиләри әдәби дили дүзкүн гиймәтләndir билмәшилләр, һәтта ону сүн'и дил саймышлар, онун һеч бир ганунауýғунлуғ әсасында инкишаф этмәдийини иддия этмишләр, әдәби дили дилчилийин тәдгигат мөвзулары сырасындан харичә чыхармаг кими зәрәрли тәшәббүсләр кәстәрмишләр вә ялныш мұлаһизәләр сейләмишләр вә с.

Бә'зиләри әдәби дил дедикдә, анчаг язылы дили аланышлар, шифаһи әдәби дилин дә ола биләчәйини ағылларына белә кәтирмәмишләр. Буна көрә дә, әдәби дил вә онун инкишафы дедикдә—анчаг язылы әдәбийятын, язылы сәнәдләrin вә нәһайәт, китабәләrin (язылы дашларын) дилини тәдгиг этмәkдәn узаға кетмәмишләр. Белә алайыш нәтичәсіндә «язысы олмаян халгларын әдәби дили олмаз» кими ялныш фикир дә мейдана чыхыш; яхуд бу вә я дикәр халгын әдәби дилинин башланғычы һәмин халгын анчаг языя малик олдуғу дөврдән несаб әдилмишdir.

Бэ'зэн өдэби дил анлайышы илэ дөвлэт дили анлайышы эйнилэшдирилшидир вэ, буна көрэ дэ, бэ'зи халгларын өдэби дили вэ онун тарихи наггында ялныш фикирлэр ирэли сүрүлмүшдүр. Мухтэлиф дөврлэрийн ичтимаи-сияси гурулушу илэ элагэдар олараг дөвлэт идарэлэриндэ ишлэнилэн кэтирилмэ дил о дилдэ данышмаян халгын өдэби дили сайылмыш. Мэс.: Азэрбайчанда орта эсрлэргэ дөвлэт идарэлэриндэ рэсми сурэтдэ ишлэнилэн эрэб, фарс диллэри азэрбайчанлыларын өдэби дили кими гэлэмэ верилшидир.

Белэ ялныш анлайиш исэ, эсл мэ'нада бу вэ я дикэр халгын өдэби дилинин нэ заман тэшэккүл тапмыш олдугуну, бу дилин лүгэти тэркиби, грамматик гурулушу, үслүб имканлары вэ истифадэ даирэсийн нэшүүрүн нэдэн ибарэг олдугуну айдынлашдыр-маға анчаг манечилик төртмишдир.

Бэ'зилэри өдэби дил дедикдэ, анчаг бэдии өдэбий-ятын дилини баша дүшмүш вэ буна көрэ дэ, өдэби дилин тарихини шаирлэри, язычыларын ярадычылыг чөрчивэсилэ мэхдудлашдырмышлар; бунун нэтичэсиндэдэ бэ'зэн өдэби дилин дикэр саһэлэри тэдгигат харициндэ галмыш вэ өдэби дилин һэчминэ мӯвафиг тарихи дэ дүрүст өйренилмэшидир.

Бэ'зэн дэ өдэби дил дедикдэ, анчаг наким синфин, наким тэбэгэнин—аристократиянын, яхуд шэхэрилэрийн, нэхнайэт, пайтахтда яшаянларын данышыг вэ я диалекти—шивэсийн кими дэ баша дүшэнлэр вэ өдэби дили мэхэз белэ мэхдудиййтдэ изаһ өдэнлэр дэ олмушдур. Эдэби дил анлайышыны дахаа бир сыра башга мэзмунларда да изаһ өдэнлэр олмушдур.

Бүтүн бу мухтэлиф мүләнэлэрийн олмасындан белэ бир нэтичэйэ кэлмэк мүмкүндүр ки, өдэби дил мүрэк-каб, нисби вэ тарихи бир анлайышдыр. Буна көрэ дэ бүтүн дөврлэргэ учун мэгбул ванид мэ'ярла өлчүлэн бир гэлибли өдэби дил ола билмэз.

Бэс өдэби дил нэдир?

Бу догрудур ки, өдэби дил үмумхалг дили эсасында гурулур, лакин үмумхалг дили илэ өдэби дил нэч бир дөврдэ эйниййт тэшкил этмир. Эдэби дил үмумхалг дили узэриндэ сечмэ вэ өвэзэтмэ эсасында эмэлийят-апарма ўолу илэ дүзэлдилжир. Мэсэлэн, өдэби дилин лүгэти тэркибинин тэшклили учун үмумхалг дилинин лү-

гэти тэркибиндэки сөзлэр сечилир, үмумхалг дилиндэн мүэйийэн сөзлэр өдэби дилин лүгэти тэркибинэ гэбул олу-нур, бэ'зи сөзлэр исэ өдэби дил учун мэгбул сайылмыр вэ с.

Үмумхалг дилинин фонетик системиндэ дэ өвэзэтмэ вэ я сечмэ эмэлийяты апарылыр; сэс мэхрэчлэри үмумилэшдирилжир, мэхрэчдэ дахаа айдын фэрглэнэн, мэ'налылыгына көрэ чохлугу энатэ өдэн сэслэр дүзкүн өдэби тэлэфүзүн ванидий кими мэгбул сайыллыр; бу вэ я дикэр фонетик бир надисэ өдэби дил учун рэайёт эдилмэсий зэрури олан ганун сайыллыр, дикэр бир бир һади-сэ исэ үмуми өдэби дил учун ганун кими гэбул эдилмир.

Грамматик гурулушда да белэ сечмэ, өвэзэтмэ истигамэтийн эмэлийят апарылыр: үмумхалг дилинин шивэлэриндэ ишлэнилэн бир шэкилчи өдэби дилэ кэтирилжир, дикэри гэбул эдилмир. Бэ'зи бирлэшмэ үсуул, бэ'зи чүмлэ гурулушу мэгбул сайыллыр, бэ'зиси, эксинэ, һэтта, гейри-гануни несаб олуур вэ өдэби дилэ көчу-рүлмүр.

Белэ бир чэхэти дэ гейд этмэк лазымдыр ки, бир чох халгларда, хүсүсэн онларын язылы өдэби диллэрийн дүзэлдилмэсий тарихиндэн мэ'лум олдугу үзрэ, өдэби дилин дүзэлдилмэсийнде вэ инкишафында үмумхалг дилиндэн башга, бэ'зэн эчнэби диллэр дэ бу вэ я дикэр дэрэчдэ ишэ чэлб олуур вэ, буна көрэ дэ, эчнэби дилдэн хүсүсэн сөзлэр я өвэзэтмэ истигамэтийн өдэби дилин лүгэти тэркибинэ дахил эдилжир, үмумхалг дилиндэки эйни мэ'налы сөз исэ өдэби дилэ гэбул олуунур, я да өдэби дилин лүгэти тэркибини зэнкинлэшдир-мэ истигамэтийн эчнэби дилдэн сөзлэр алныбыг өдэби дилин лүгэти тэркибинэ дахил эдилжир. Бэ'зэн эчнэби сөзлэр анчаг һэммэ'на (сионим) сөзлэр кими өдэби дилин лүгэти тэркибинэ алныры. Өлбэттэ, синонимлэшдирмэ эмэлийяты я эчнэби дил сөзлэри несабына, я да үмумхалг дилинин (һэтта айры-айры шивэ вэ я лөхчэ сөзлэри) несабына да ола билир.

Бэс сечмэ вэ өвэзэтмэнин мэ'яры нэдир?

Сечмэнин вэ өвэзэтмэнин мэ'яры сон дэрэчэ нисби, шэрти вэ мүрэккэбдир; чүнки бурада айры-айры дөврлэрийн, айры-айры синифлэрийн, мухтэлиф дөвлэгэти гурулшуунун, һэтта мухтэлиф алым, шаир вэ саирэнин мэ-

нафеи, тәләби, зөвгү тә'сирәдичи, һәтта мүәййән дәрә-
мәдә, истигамәтләндирин амилләрdir.

Бу амилләр исә һансы ләһчәнин, һансы шивәнин нә
дәрәчәдә истифадә әдилмәсини, хүсуси гайдаларын сә-
киййәсини, бу вә я дикәр әчиәби дилдән истифадәнин
әсасларыны мүәййәнләшдири.

Белә ҹәһети дә гейд этмәк лазымдыр ки, әдәби
дилин нөвү, саһәси, хидмәт даирәси дә бу мә'ярын
мүәййәнләшдирилмәсинә тә'сир көстәре билир. Әлбәттә,
шифаһи әдәби дилин яранмасы вә инкишафында әсас олан
әвәзэтмә вә сечмә мә'яры язылы әдәби дилин дүзәлдил-
мәсindә вә инкишаф этдирилмәсindә истифадә олунан
сечмә, әвәзэтмә мә'яры илә эйни олмадығы кими, илк
тәшәккүл заманы истифадә олунан сечмә вә әвәзэтмә
мә'яры артыг чохдан яранмыш олан бир әдәби дилин
соңраки инкишафында тәтбиғ олунан сечмә вә әвәз-
этмә мә'яры илә эйни ола билмәз.

Демәли, әдәби дил сечмә вә әвәзэтмә әмәлийяты
апармагла үмуми халг дили әсасында дүзәлдилмиш
бир дилдир. Сечмәнин вә әвәзэтмәнин исә бир сырға
әсаслары вә мә'яры вардыр, бу әсаслар вә мә'яр бүтүн
дөврләр үчүн эйни, сабит вә үмуми олмадығы кими,
әдәби дилин бүтүн нөвләри, саһәләри вә хидмәт даирә-
ләри үчүн дә эйни, үмуми вә бир өлчүлү, бир бичимли
олмур.

Мәсәләнин әсасыны баша дүшмәк үчүн бир-ики
ҹәһети нәзәрән кечирәк:

1) Орта өсрләрдә Азәrbайҹан язылы әдәби дили илк
дүзәлдиләркән мәркәзи—пайтахты Кәнчә олан Ширван
әлкәсинин шәһәрләrinдә данышылан үмумхалг Азә-
байҹан дили үзәриндә сечмә вә әвәзэтмә әмәлийяты
апарылышыр. Бу заман Кәнчә шәһәrinдә ерләшән-
ләrin данышығы, куман ки, үстүнлүк тәшкىл этмиш-
дир.

Сәфөвиләр дөврүндә әдәби дилин инкишаф этдирил-
мәси мәгсәдилә сечмә вә әвәзэтмә әмәлийяты үчүн мән-
бә әсасын тәбридиләrin шивәси олмушdur.

Вагиф дөврүндә исә әдәби дилин инкишаф этдирил-
мәси вә зәнкинләшдирилмәси үчүн сечмә әмәлийяты зә-
мини Газах—Гарабағ шивәләри олмушdur.

Иди исә әдәби дилимизин инкишаф этдирилмәси
әһтиячы илә әлагәдар олараг апарылан сечмә вә әвәзэт-

мә әмәлийяты үчүн тәкликтә һеч бир шивә вә я шивә
группа әсас мәнбә дейилдир, чүнки инди бүтүн шивәләр
сечмә вә әвәзэтмә әмәлийятындан кечирилir вә лазым
олан сөзләр вә һәтта тәк-тәк һалларда грамматик васи-
тәләр бүтүн шивәләрдән сечилир, әдәби дилә көчүрү-
лүр.

2) Әчиәби дилләрдән сечмә вә я әвәзэтмә йолу илә
истифадәнин принципи вә я мәнбәи дә заман кечдикчә
дәйишмишdir.

Мәсәлән: илк дәврләрдә әрәб дили дин вә әлм дили
сайылдығы үчүн, Азәrbайҹан әдәби дилинин терминләр
мәнбәи әрәб дили олмуш вә демәк олар ки, бүтүн әлми,
сияси, фәлсәфи вә дини терминләр әрәб дилиндән алыш-
мышыр; бу исә о дөврүн гануну мә'яры сайылрырды.

Заман кечдикчә терминләр үчүн мә'яр дәйишdi;
әрәбчә терминләrlә янашы тәк-тәк олса да, Азәrbai-
ҹанча терминләр ишләнилди, демәли, соңralар әрәб
дили еканә терминләр мәнбәи сайылмады. XIX әсрдән
ени мәнбә мейдана чыхды: рус дилиндән вә Гәрби Авропа
дилләrinдән дә терминләр алышыр ишләнилди вә
һәтта, бу налы гануниләшdirмәк уңрунда мубаризә дә
башланды (M. F. Ахундов, Н. Зәрдаби вә с.).

Беләликлә, әрәб дилинин еканә терминология мәнбә
сайылмасы мә'яры гүввәсими итириди; Азәrbaiҹan дили,
фарс дили, түрк-османлы дили, рус вә Гәрби Авропа
дилләri дә бу мәнбәләр сырасында нәзәрә чарпмаға
башлады.

Совет дөврүндә исә енә мә'яр дәйишdi вә даһа да
дәгигләшдирилди. Инди төрмөн ярадычылығы үчүн әсас
мәнбә Азәrbaiҹan үмумхалг дили вә Азәrbaiҹan әдәби
дили ирсidiр. Рус дили вә рус дилиндә олан бейнәл-
халг терминләр икинчи вә ярдымчы мәнбә сайылрыр.
Әрәб вә фарс дилләri исә артыг мәнбәләр сырасында
йохруд.

Бу мисаллардан айдын олур ки, әдәби дил үчүн,
онун тәшәккүлу вә инкишаф этдирилмәси үчүн, әсас
олан үмумхалг дилинин үзәриндә сечмә вә әвәзэтмә
әмәлийяты даими вә зәрури бир әмәлийядыр; лакин
бу әмәлийятын мә'яры, саһәси, мәнбәи бүтүн дөврләр
үчүн үмуми, сабит, эйни вә бир өлчүлү-бичили олмур.

Мәһz бу мә'яр илә әлагәдар олараг әдәби дил ан-
лайышы да мүрәkkәбләшмишdir. Нәтижәдә исә әдәби

дилин характеристини тэ'йин этмэк истэйэнлэрин бир и опун бир чэхэтини вэ я мүэййэн дөвр мейярыны, дикэри исэ онун тэшэккуу вэ инкишафы учун зэрури вэ я типик башга бир эламэтини нэзэрэ алмыш вэ һэр кэс вациб сайдыгы бир вэ я ики эламэтэ көрө дэ өдэби дилэ бир чур тэ'риф вермиш, белэликлэ дэ өдэби дилин чурбечур тэ'рифлэри яранмышдыр.

Өдэби дил сечмэ вэ өвэзэтмэ өмэлийты апармагла нормая салынмыш дилдир; өдэби дилин язылы вэ шифағи олмаг үзэ ики эсас нэвү олур: бунлардан бириччиши эзвэл, икинчиси сонра яраныр; һэр икиси яшайыр вэ инкишаф эдир. Элбэттэ, өдэби дилин бир нэвү дикэринэ нисбэтэн, заман вэ шэрэйтдэн асылы оларат, даха сүр'этлэ инкишаф эдиг дикэрини керидэ бураха билэр.

Бизим дөврүүмүздэ өдэби дилимизин һэр ики нэвү дэ мувази сурэтдэ хейли инкишаф этмишдир. Инди гурултайларда, радиода, али, орта вэ ибтидаи мэктэблээрдэ сэслэнэн шифағи өдэби, дилимиз олдугу кими, юксек дуйгулары, дэрин фикирлэри, кениш анлайшлары өз сэтирлэриндэ зэбт эдэн бэдий, элми, фэлсэфи, техники китабларымыз—нэшрийтамыз учун лэягэтили вэ ярарлы олан язылы өдэби дилимиз дэ вардыр.

3. АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ АНЛАЙШЫ

Азэрбайчанда вэ она гоншу олан бир сыра өлкэлэрдэ өсрлэдэн бэри яшаян он милионданcho азэрбайчанлыя ана дили оларат тэрэгги, инкишаф вэ үнсийэт васитэси кими хидмэт эдэн дил—Азэрбайчан дили адланыр. Азэрбайчан дили түрк диллэри айлэсинин гэрб группуна мэнсуб олмагла, бу груп дахилиндэ мэркэзи мөвгэ тутан, мөнкэм зэминэ вэ кениш нүфуз даирэсинэ малик олан бир дилдир.

Мин илдэн бэри үумухалг дили һалында азэрбайчанлылара фикир мүбадилэси, тэрэгги вэ инкишаф васитэси кими хидмэт этмиш олан Азэрбайчан дили, демэк олар ки, өччэн өсрдэн тамамилэ милли дилэ чеврилмиш вэ Азэрбайчан миллэтичин мэ'нэви стуларындан бири оларат милли мэдэниййэтин формасы кими хейли инкишаф этмишдир. Азэрбайчанын өн учгар ерлэриндэ яшаян азэрбайчанлыларла мэркээ һиссэлэриндэ яшаян азэрбайчанлылары вэ бунларла да-

пайтахтда яшаян азэрбайчанлылары бирлэшдирэн, онларын арасында һэр чур өлагэ вэ мұнасибэтин ифадэчиси вэ умуми анлашма васитэси мәңгү Азэрбайчан дилидир. Кечэн өсрин орталарындан башлаяраг Гафгагзын бир чох шэнэрлэриндэ: Бакы, Тбилиси, Ереван, Кэнчэ, Нуҳа, Шуша, Газах, Шамахы, Губа, Нахчыван, Цәрбәнд, Ләнкәран маһал мәктэблэриндэ—Азэрбайчан дили милли дил кими тэ'лим фэнлэри сырасына дахил эдилмиш вэ тэ'лим олунмушдур. Кечэн өсрин 70—80-чы иллэриндэ Азэрбайчан дили мэтбуатда эсасэн сабитлэшмиш вэ белэликлэ Азэрбайчан өдэби дили дэ милли дил эсасында бир сыра ениликлэр кэсб этмиш. Бүтүн бунлар милли мэдэниййэтимизин формасы вэ гүдрэгэли даягы олан Азэрбайчан дилини даха да тэкмилэшдирмиш вэ мөнкәмләндирмишдир.

Инди Азэрбайчан дили Азэрбайчан ССР дөвлэтийн идарэлэриндэ гануни һүгуга малик рэсми дөвлэтийн дилидир.

Тэ'лим-тэхникэдэ вэ тэрбийэ очагларында—ибтидаи, орта вэ али мэктэблээрдэ Азэрбайчан дили эсас тэхникэдэ вэ өсөс тэ'лим фэнлэрийн мэркэзиндэ ер тутур.

Азэрбайчан дилиндэ хүсуси дөвлэтийн нэшрийтлары мөвчүддүр вэ бу нэшрийтлар Азэрбайчан дилиндэ минлэрлэ элми-сияси, техники вэ бэдии китаблар нэшрэдирлэр.

Кино пэрдэлэриндэн, театр сэхнэлэриндэн, гурултай салонларындан, Элмлэр Академиясынын институтларындан, идманчы шэргилэриндэн, кэнчлэрийн нэфмэлэриндэн Азэрбайчан дилинин һэр күн, һэр saat мэргур, шаграг вэ дэрин мэзмунлу авазы эшидилир.

Азэрбайчан дили дуня диллэри ичэрийнндэ хүсуси ер тутан мүтэрэгги бир дилдир; Азэрбайчан дили инди бир сыра радио станцийларында верилиш һүгугуна малик бир дил оларат дуняда сэслэнир.

Инди Азэрбайчан дилиндэ дуня элм вэ сөнэт хэзинэсийн эн гиймэти эсэрлэри охумаг мүмкүндүр. Азэрбайчан халгынын һэр бир оғлу—гызы марксизм классиклэрийн эсэрлэри, элэчэ дэ дуня элм вэ өдэбийт классиклэри: Аристотели, Йомери, Фирдовсими, Шекспири, Пушкини, Толстою, Эдиссону, Дарвини өз ана дилиндэ охүя билир.

Азәrbайҹан дили хүсүсән бизим дөврүмүздэ чох тәрәгги вә инкишаф этмишdir; инди Азәrbайҹан дилиндә әлмин, техниканы, фәлсәфи вә ичтимаи фикрин эн сон на- илиййәтләрини ifадә этмәк гүдрәти вә имканы вардыр. Совет Азәrbайҹаны алимләри Азәrbайҹан дилиндә бир сыра ени әлми әсәrlәr языrlar вә элм хәzinәsinе ени- ликләr кәтирирләr.

Белә бир чәһәти дә гейд этмәk лазымдыr ки, Азәrbayҹan дили hәмишә Gaфgazda яшаяn мұхтәлиf дилли xалglar арасында үмуми анлашma васитәsi олмуш вә hәttä экsәr halda башга xалglardan слan ашыglar Азәrbayҹan дилиндә шeирләr сөйләмишlәr.

Азәrbayҹan дилинин xалglar арасында анлашma васитәsi кими kениш daирәdә яйыlmыш олдуғunu Лер- монтов, Марлински, Абовян, Лазерев, Budagov kими XIX эсрин мәшhур шaир вә filologlary xүsusi olaraq гeyd этмишlәr; hәttä онлар көстәрмишlәr ки, Азәrbayҹan дили Gaфgazda вә Asияda кәzib долашmag учун эn әl- веришили дилdir вә Гәrbдәki франсыз дилинә бәrabәrdir.

Азәrbayҹan дилинин nә gәdәr гabil, гadir, tә'cirli вә aһәnkdar бир дил олдуғunu көstәrәn daha бир сыra фактлар да гeyd этmәk olar.

Лакин башa душмәk лазымдыr ки, bu дил бирдә- бирә белә бир кейfийjät kәsб этmәmiшdir, бүтүn бүн- lar әсрләr boю инкиshaфын нәтиjәsidiр.

II АЗӘRBAYҹAN ӘDӘBİ DİLİNiN TӘШЕККҮЛҮ

1. БИР НЕЧЭ СӨЗ

Азәrbayҹan әdәbi дили дедикдә, үмумxалг Азәrbayҹan дили эсасында дүзәлдилмиш вә нормалашдырылмыsh hәm шифahi, hәm dә язылы дили башa душуруk. Bu дил azәrbayҹanлыларын hамысы учун бу вә я дикәr дәrәchәdә анлашылан бир дилdir. Элбәttә, бу дилин анлашылма дәrәchәsi hәm мұхtәlif заманларда, hәm dә мұхtәlif ичтимaи tәbәgәlәr вә синиflәr учун эйни олмamышdыr. Умумxalг дили эсасында ilk дөврләr шifahi әdәbi дил яранмыш olса da, bu үмумxalг дили языя kөчүrүлдүkдә daha da сабитlәshmiш вә гa- нуниләshmiшdir. Buна көрә dә, язы дейилдикдә, nә kими язынын nәzәrdә tutулduғunu, bu языда әdәbi дили нечә сабитlәshmişesi mәsәlәsinи, мұхtәsәr dә olса, aйdyнлашдырымағы лазым билиrik.

Son заманлarda апарылан элми-tәdgигат ишләri нәтиjәsindәайдыn олмушdur ки, Азәrbayҹan әразисинде эn гәdim дәvrләrdә инсанлар яшамышлар вә бүнлар вәniшәt дөврүnүn son пiлләsinde вә я барбарлыg дөврүnүn ilk пiлләsinde олдуглары заман эшя язысындан вә эләchә dә шekil язысындан istifadә этmiшlәr. Bu ilk язылары шубhә йох ки, онлар башgalarындан эхz этmәmiшlәr, eзlәri яратмышlар, ичтимaи инкиshaflaryныn мүйiйen мәrħelәsinde гияби анлашma васитәsi olaraq eз tәchrүbәlәrinә вә eз an- lайышlaryna мұваfigi сурәtdә эшяя mә'na вершишlәr, яхуд эшянын шeklini чекиб bu шekillәrlә dә eз фи-

кирләрини ифадә этмишләр. Бу илк шәрти мә'налы јаша вә я бәсит схематик шәкилләр язынын илк нәвү сайылса да, бу шәкилләр һәтта бу вә я дикәр гәбилә дахилиндә, һәтта гәбиләләр арасында кениш яйылмыш анлашма васитәси олса да, белә язылары һеч бир халгын әдәби дили, һәтта онун рүшәйми белә саймаг олмаз. Чүнки белә ибтидаи шәкли язылардан анчаг мәфһүмлар, һәм дә мәһдуд вә нагис һалда, өз ифадәсини тапмыш олур; бу вә я дикәр конкрет дил ванилләри исә бурада әкс олунмур. Буна көрә дә белә шәкилләри мүхтәлиф дилли адамлар да охуя биләр.

Лакин гәдим Азәrbайҹан гәбилә вә тайफалары арасында даһа сонралар, хүсусән гулдар вә я феодал дөвләт гурулушу дөвләриндә, мүхтәлиф язылардан истифадә эдилдий мә'lумдур. Мидия тайफаларынын михи язылардан, албан тайफаларынын алфавит языдан истифадә этмиш олдуглары элм аләминә چохдан мә'lум олан һәигигэтләрдәнdir.

Лакин биз бурада гәбилә, тайфа дилләрindән бәһе ачмаг ниййәтиндә олмадығымыздан, гәдим дөвләрдә бу вә я дикәр бир тайфанын дили эсасында гурулмуш олан язы дилиндән дә бәһс этмәйәчәйик.

Азәrbайҹан әдәби дилинин тәшәккулу үмумхалг дили эсасында олдуғундан, халга гәдәр, халг дилинә гәдәр олан үnsийәт васитәсindәn бәһс этмәйәчәйик. Азәrbайҹан әдәби дили дедикдә, биз үмумхалг Азәrbayҹan дили эсасында дүзәлдилмиш бир дили нәзәрдә тутуруг. Белә бир дил исә инди мөвчуддур вә онун дәрин тарихи кәкләри вардыр. Бу дил инди дөвләт идарә ишләrinә габил бир дилдир, инди мұасир әлми вә техника енилікләrinи ифадә этмәйә гадир бир дилдир, инди ән йүксек дүйгүлары; ән дәрин фикирләri ифадә этмәк имканларына лайиг бир дилдир. Бу дил кечән әсрдәn мәтбуатда сабитләшмиш, M. F. Ахундовun драматургиясынын ифадә васитәси олмуш. Бу дил XVIII әсрдә Vagif шеирләrinи ганадландырмыш, XVI әсрдә Фүзулини элләр танытмыш, XVI әсрдә Сәфәвиләr сарайында вә бу дөвләтә табе олан өлкәләрдә рәсми дөвләт дили кими чари олмуш, XIV әсрдә Нәсими каһ Opta Асияда, каһ да Кичик Асияда бу дилдә сәсләнмишdir.

Бу садаланан фактлардан бир даһа айдын олур ки, Азәrbayҹan әдәби дили һәм энинә, һәм дә дәринлийинә тарихи көкләри олан бир әдәби дилдир вә мәһз буна көрә дә, бунун формалашма просеси мүрәkkәb олдугу кими, инкишаф тарихи дә мүхтәлиф дөвләр вә әламәтдар пилләләрлә зәнкинди.

2. АЗӘRBAYҹAN ШИФАҢI ӘDӘBI DILININ TӘШӘKKÜLÜ

Башга халгларда олдуғу кими, азәrbayҹanлыларын да язылы әдәби дили шифаңi әдәби дилиндәn сонра тәшәккул тапмышдыр. Азәrbayҹanда бу һал даһа айдын сәбәбләрлә изаһ олуна билир.

Мә'lum олдуғу үзрә азәrbayҹanлылар бир халг налында тәшәккул этдикләри дәврдә әрәб-ислам аләмилә дә гарышлашмышлар вә исламийәт шүары илә Азәrbayҹana гошун чәкиб кәләn әрәб-ислам эмирләrinә гарши давамлы мубаризә дә апармышлар, һәтта бу мубаризәдә бир халг налында даһа да сыхлашмышлар вә сабитләшмишләr. Буна баһмаяраг нәтичә ә'tibariлә азәrbayҹanлылар исламийәти гәбул этмишләr, Азәrbayҹan ислам хәлифәлийинә табе олмуш вә өлкәnin идарәси ислам-әrәb гайдаларына мұвағиғ шәкилдә енидәn гурулмушшур. Азәrbayҹanлылар әrәb дилини дин вә шәриәt дили—rәsми дил олараг өйрәnmәjә вә iшләt мәjә мәcbur әdilmiшlәr. XI—XII әсрләrдә исә әrәb дили илә янашы фарс дилиндә дә охумаг вә язмаг, һәтта данышмаг сарайда вә руhаниләr арасында, адәтәn бир дәb һалыны алмыш. Айдындыр ки, белә бир дәврдә вә шәraitdә aristokratиянын әksinә олараг Азәrbayҹan дилини сахлаян кениш халг күтләләri, даһа әvvәlләrdәn—gәbilеләr дәvrundәn ярадылмыш олан фолклору өз истәk, дүйғу вә мубаризәlinin eни mәrһәlләsinә uйfун шәkiлдә үmумиләshdirмәli вә даһа да инкишаф этdiрмәli идиләr. Чүnки бу дәvрдә язылан әdәbiyaty халг баша дүшмүрдү, бу әdәbiyят эсасен халг үчүn дейилди вә халга, хүсусәn дилчә яд иди. Бу дәvрдә язылмыш бәйүк сәnәt әsәrlәrinde мүәjijәn дәrәchәdә халгын һалы, дәrdi вә истәiй tәrәnnүm әdilmiш олса да, бунлардан халг күтләlәri xәbәrsiz олурdu вә зөвг ала билмири. Чүnки онлар бу әsәr-

ләри охуя билмирдиләр. Буна көрә дә әvvәllәr айры-айры гәбиләләrin фолклор нөвү олараг мәһz гәбилә дахилиндә чари олан шифаһи әдәбийят нүмунәләри бу дөврдә яваш-яваш дилчә дә үмумиләшдирилir вә анчаг өз гәбиләви мәншәни билdirәn баяты, овшары, гайтағы, варсағы кими адларла вәнид үмумхалг фолклорунун нөвләri һалында үмумиләшир, ениләшир вә илк үмумхалг Азәrbайҹан фолклорунун әсасыны тәшкىл әдирди. Бу фолклорун ифадә vasitəsi исә мәһz бу дөврләrdә тәшәkkүl тапмыш олан үмумхалг Азәrbайҹан дили олмуш вә бунунла да Азәrbайҹан шифаһи әдәби дилинин әсасы гоюлмушдур. Үмумхалг дили әсасында гурулмуш олан бу шифаһи әдәbi дил исә bir сыра хүсусийәтләрилә, hәm әvvәlki гәбилә дилләrinдәn, hәm бундан азачыг сонра тәшәkkүl тапмыш олан язылы әдәbi дилдәn фәргләнирсә дә, өз әсасына көрә, әлбәttә бунларла үзвi сурәтдә бағlyдыр. Азәrbayҹan шифаһи әдәbi дилинин илк дөврүнүn башлыча хүсусийәтләrinи өзүндә әкс этdirәn яхшы вә камил авидә «Китаби-Дәdә Горгуд».

Белә мә'lum олur ки, Дәdә Горгуд дастанлары бирдәn-бире вә мәhдуд бир дөвр ичәрисindә яранмыш дастанлар дейилдир. Бу дастанлар, үмумийәтлә түркдилли тайfalap арасында, хүсусен огуз гәбиләләri арасында daha әvvәlki дөврләrdә дәdәlәr, ozanlar тәrәfinдәn гошулмуш, сәylәniлmiш вә гәбиләlәr арасында яйылмыш дастанлардыr. Буна көрә дә бизә мә'lum олан «Китаби-Дәdә Горгуд» мәhдуд бир гәбилә дилинде сәylәniлиб языя көчүрүлмуш дастанлар мәчmuәsi дейилдир. Бу китабын огуз тайfalap дилинде олмасы һaggында китабын үстүндә гейд варса да, бу гейд шәрти бир мә'nada анлашылмалыдыr: чүники «Китаби-Дәdә Горгуд» языя көчүрүләn дөврдә артыг нә mүstәgil вә мәhдуд огуз гәбиләsi, нә дә saf огуз дили мөвчud иди. Огузларын бәйүk гисми Азәrbayҹanда daha әvvәlләrdәn мәskәn салмыш дикәр түrkдilли tайfalap—хүсусен хәзәrlәrlә вә гыпчагларла, эләchә dә гeyri-tүrkдilли башга tайfalap larla.govushmush вә вәниd бир халгын—азәrbayҹanlılarын үзвi этник hissәsinә чеврилмиши вә бунларын дили дә әvvәlki огузларын дилинде mүәyäjәn дәrәçәdә фәргли бир дил олмушdu. Элә буна көрә dә XI әсрдә түrk дилләrinдәn bәhc әdәn

M. Қашғari бир чох һалларда айрыча огузларын вә айрыча гыпчагларын дилиндәn йох, огуз вә гыпчагларын дилинде бу вә я дикәр дил вәниdinin эйни, ортаглы олмасындан исә дәfәlәrlә bәhc этмишdir.

Беләliklә, daha bir сыра башга һаллары вә тарихи шәraiti nәzәrә алдыгда айдын белә bir нәтичәi кәlli мәk олur: X—XI әсрләrdә azәrbayҹanlılar арасында үмуми vә kүtләvi һalda ишләniләn vә hamы tәrәfinдәn анлашылан дил nә албан tайfa дилләridir, nә огуз tайfa дилиdir, nә dә гыпчag; бу дил mәhз бу дөvрдә artyg tam һalda үмумхалг дили kimi tәshәkkүl тапмыш олан Азәrbayҹan дилиdir. «Kitabi-Дәdә Горгуд» исә mәhз белә bir дилde azәrbayҹanlılar арасында яйылмыш дастанларын mәcmuәsidir.

Буна көрә dә Азәrbayҹan әdәbi дилинин илк нөvü олан шифаһи әdәbi дил; хүsusen онун daha чох яйылмыsh нөvü фолклор дили һaggында азачыг тәsәvvür сәhibi олмаг үчүn «Kitabi-Дәdә Горгуд»-un дил хүsusiyetlәrindeñ mүхтәsәrчә bәhc этmәk fайдалы олар.

3. «КИТАБИ-ДӘDӘ ГОРГУД»УН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

Тәгрibәn min il бундан әvvәlki Азәrbayҹan дилинде гошулмуш олан бу дастанларда ишләniлmiш сәzләrin, ifadәlәrin, бирләshmә vә чүmlәlәrin чүz'i bir migdarы мүасир azәrbayҹanlılara анлашыlmaz ola bilse dә, бу дастанларын дили бүтөвлükde мүасир Azәrbayҹan дили ilә үзвi сурәtde бағlydyr vә мүасир Azәrbayҹan дилинин tarixi зәminini tәshkil әdәn diliñ ilk нүmünәlәrindeñdir. Эслindә бу дастанлarda әnlaşylmaz kimi kөrүnәn сәzләr, ifadәlәr vә grammatic vasitәlәr мүасир Azәrbayҹan дилинә dә яd дейилdir; diggәtlә йохладыgda mә'lum оlur кi, бу анлашыlmaz дил вәniidlәrinin izi я айры-айры шivәlәrimizde, я фолклорумзда, яхуд классик әdәbi дилиmizde я да инди iшlәtdiimiz bir сыra сәzләrin әслиндә—kөkүndә saхlanmagdadır.

Дейиләnlәri daha aйdyн этmәk үчүn аshaғydaқылары nәzәrdәn keçiræk: